УДК 349.3

Бородкін М. В.,
аспірант кафедри трудового права та права соціального забезпечення
Національного університету «Одеська юридична академія»

ПОНЯТТЯ ТА ОЗНАКИ ЮРИДИЧНИХ ФАКТІВ У ПРАВІ СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Анотація. Стаття присвячена дослідженню юридичних фактів у праві соціального забезпечення. Розкрито ознаки юридичних фактів у праві соціального забезпечення. Зроблено висновок щодо необхідності удосконалення визначення юридичних фактів у праві соціального забезпечення з урахуванням усіх можливих етапів руху правовідносин у цій сфері. Надано авторське визначення поняття юридичних фактів у праві соціального забезпечення.

Ключові слова: юридичний факт, соціально-забезпечувальний юридичний факт, юридичний факт у праві соціального забезпечення, правова категорія.

Постановка проблеми. Право соціального забезпечення невпинно підвищує свою роль серед усіх галузей права. Проте нині існує доволі багато як теоретичних, так і практичних проблем у цій галузі. Суттєвим недоліком, який негативно впливає на подальший розвиток права соціального забезпечення, є відсутність єдності серед науковців щодо визначення поняття та ознак юридичного факту як підстави виникнення, зміни та припинення правовідносин у цій сфері. Водночас значення юридичних фактів важко переоцінити, оскільки саме від них залежить можливість особи реалізувати своє право на соціальний захист.

Неоднозначне тлумачення поняття юридичних фактів у праві соціального забезпечення у свою чергу створює проблеми в правозастосовній діяльності. Таким чином, потребують аналізу теоретичні підходи щодо зазначеного поняття, на підставі чого формулюється авторське визначення поняття юридичних фактів у праві соціального забезпечення та розкриваються їх ознаки.

Дослідженню юридичних фактів у праві соціального забезпечення приділено велику увагу в літературі, зокрема, такими науковцями, як М.Г. Александров, В.С. Андрєєв, І.В. Гущін, О.Д. Зайкін, М.Л. Захарова, Н.І. Іванова, В.Б. Ісаков, В.О. Котюк, О.Е. Мачульська, А.Р. Мацюк, В.Ф. Мелащенко, М.К. Подберезський, О.І. Процевський, В.О. Тарасова, Е.Г. Тучкова, І.М. Сирота, О.Ф. Скакун, Б.І. Сташків та інші. Однак більшість із зазначених науковців проводили дослідження юридичних фактів ще за часів СРСР, без врахування сучасних ринкових перетворень у суспільстві, у тому числі й у сфері соціального захисту.

Метою статті є дослідження теоретичних підходів щодо поняття юридичних фактів у праві соціального забезпечення, а також формулювання авторського поняття цієї категорії.

Виклад основного матеріалу дослідження. Юридичні факти – багатопланове поняття, що розробляється як правознавцями з урахуванням досягнень теорії держави та права й окремих галузей права, так і вченими: логіками, філософами, соціологами, представниками інших наук.

Якщо звернутись до філософії та соціології, то сам термін «факт» має подвійне значення. В одному випадку він означає об'єктивні явища, що відбулися в дійсності, фрагмент дійсності; в іншому – факт виступає як суб'єктивний ідеальний образ, знання, певний елемент пізнавальної діяльності людини. У першому випадку мова йде про реальне існування об'єкта відображення, у другому – про реальне існування результату відображення певного явища, події [1, с. 154].

Натомість у юридичній літературі загальнопоширеною є точка зору про те, що юридичні факти – це обставини (життєві факти), наявність яких необхідна для виникнення, зміни або припинення правовідносин, у тому числі й правовідносин у праві соціального забезпечення.

Юридичний факт є обов'язковою умовою виникнення, розвитку та припинення правовідносин, він упорядковує соціальні зв'язки, визначає юридичну чинність прав й обов'язків, а також наслідки їхнього дотримання, використання, що свідчить про вагоме значення цієї правової категорії. За допомогою юридичного факту здійснюється зв'язок реального поводження та правової норми. Саме з нього починається життя правової норми, перевіряється її реальність, дійсність та ефективність. Юридичний факт є особливою передумовою руху правовідносин, оскільки невід'ємно пов'язує норми права із суб'єктивними правами й обов'язками конкретного суб'єкта.

Крім того, юридичні факти, будучи закріпленими в правових нормах, відображають позицію законодавця з тих чи інших питань, оскільки саме законодавець дає оцінку життєвим обставинам, визнаючи, які з них мають правове значення, а які не мають. Отже, можна зробити висновок, які факти законотворчий орган вважає достатніми для виникнення певних правовідносини, що у свою чергу залежить від конкретних історичних, політичних, соціальних та багатьох інших умов.

Думки вчених щодо визначення юридичних фактів у теорії права розділились на два основних напрями. Перші вважають, що юридичні факти лише обумовлюють виникнення, зміну та припинення правовідносин [2, с. 75]; інші припускають також можливість настання правових наслідків, що сталися під впливом юридичних фактів, але поза правовідносинами [3, с. 205].

В українській правовій літературі є прихильники обох позицій. Так, В.О. Котюк вважає, що юридичний факт – це конкретні життєві обставини, з якими правові норми пов'язують виникнення, зміну або припинення правових наслідків (правовідносин) [4, с. 74]. Такої ж думки дотримуються В.Ф. Мелащенко, О.Ф. Скакун, М.К. Подберезський та інші.

О.І. Процевський, навпаки, дає більш широке визначення юридичних фактів. Під ними він розуміє обставини, з настанням яких норми права пов'язують будь-які юридичні наслідки, а не тільки виникнення, зміну чи припинення конкретних правовідносин. Юридичні наслідки, на думку вченого, можуть проявлятися як у виникненні, зміні чи припиненні правовідносин, так і в набутті певних прав та обов'язків [4, с. 81]. Цієї точки зору дотримується також А.Р. Мацюк.

В.Б. Ісаков зазначає, що поняття «юридичний факт» у науковій літературі вживається у двох різних розуміннях: широко-

му та вузькому. У вузькому розумінні – це конкретна фактична передумова, що складається з одного елемента – юридичного факту. У широкому розумінні юридичними фактами називають усі фактичні обставини, що мають правове значення, у тому числі елементи фактичного складу [5, с. 27].

Вважаємо, що широка точка зору є найбільш правильною та пристосованою до сучасності, оскільки юридичні факти являють собою не лише конкретні, передбачені законом життєві обставини, але й фактичні склади, які у своїй сукупності також впливають на рух правовідносин.

Юридичні факти можуть бути розглянуті з точки зору приналежності до тієї чи іншої сфери правового регулювання суспільних відносин. Аналізуючи життєві обставини, з якими норми права пов'язують настання певних юридичних наслідків, можна судити про напрями правового регулювання та державну політику у відповідній області. Очевидно, що з плином часу під впливом економічних, політичних, ідеологічних факторів, змінюються і юридичні факти. Саме вони допомагають побачити динамічний «зріз» тієї чи іншої галузі права, оскільки саме з ними пов'язується виникнення зміна, призупинення та припинення правовідносин і настання інших правових наслідків. Юридичні факти, таким чином, втілюють у собі специфіку й відображають динаміку правового регулювання в певній галузі.

Слід зазначити, що в літературі у сфері права соціального забезпечення розглядались різні аспекти юридичних фактів. Дослідження тут велись за двома напрямами: а) за бажанням поширити висновки загальної теорії юридичних фактів на факти в соціальному забезпеченні; б) показати специфіку юридичних фактів саме в праві соціального забезпечення. На нашу думку, більш обґрунтованим є саме другий напрям розвитку юридичної науки.

З розвитком суспільних відносин у юридичній літературі поряд із терміном «юридичні факти у сфері права соціального забезпечення» з'явився термін «соціально-забезпечувальні юридичні факти», які застосовувалися зазвичай як синоніми. Однак, не дивлячись на близькість цих понять, усе ж вони не тотожні.

Юридичні факти у сфері права соціального забезпечення – це будь-яка обставина, з якою правові норми пов'язують настання певних юридичних наслідків. У свою чергу, соціально-забезпечувальні юридичні факти – це факти, які визначають необхідність надання особі того чи іншого виду соціального захисту, вони є свого роду передумовою матеріально-правових наслідків, причиною, через яку особа набуває права на державну соціальну допомогу, соціальні послуги тощо.

Соціально-забезпечувальні юридичні факти не охоплюють заяву особи та рішення уповноваженого органу щодо надання певного виду соціального захисту. Таким чином, більш широким є поняття юридичних фактів у сфері права соціального забезпечення, оскільки поряд із соціальними ризиками воно включає в себе юридичні факти процедурного характеру.

Аналогічної точки зору дотримувався М.Г. Александров, який, враховуючи те, що юридичні факти є фактами суспільного життя, виділяв юридичні факти, пов'язані з нормативно-правовим регулюванням відносин у сфері транспорту, побутового обслуговування, соціального забезпечення тощо. Критерієм для такого поділу, на думку вченого, є їх матеріальний зміст, тобто належність до певної сфери суспільних відносин.

Варто зазначити, що в правовій науці щодо визначення поняття «юридичний факт» суттєві розходження зводяться до термінологічної недосконалості. Пропонуються різні терміни для вираження поняття «юридичний факт». Проаналізуємо найбільш розповсюджені поняття юридичних фактів у праві соціального забезпечення.

На думку Б.І. Сташківа [6, с. 258], під юридичними фактами в соціальному забезпеченні слід розуміти будь-які конкретні соціальні факти реального життя, які своїми ознаками відповідають моделі відповідної норми права, у результаті чого здатні за наявності певних умов породжувати передбачені нормами права соціального забезпечення юридичні наслідки.

На нашу думку, таке визначення є не досить зрозумілим і несе в собі велику кількість ознак, які створюють зайве логічне навантаження дефініції. Крім того, вважаємо, що не є обґрунтованим визначення юридичних фактів через поняття соціального факту, оскільки вони є доволі близькими за змістом та спричиняють тавтологію, що є неприпустимим у теорії права.

М.Л. Захаров та Е.Г. Тучкова [7, с. 89] указують на специфічні юридичні факти, які, як правило, є такими життєвими обставинами, настання яких не залежить від волі людини, – соціальні ризики. З огляду на це зазначається специфічність галузі права соціального забезпечення, яка полягає в тому, що для виникнення правовідносин необхідні юридичні склади, у які включаються поряд із розглянутими вище специфічними юридичними фактами та волевиявленням громадянина, рішення компетентного органу про застосування норми права. Тобто вчені дотримуються точки зору щодо широкого розуміння юридичних фактів у праві соціального забезпечення, однак окремого визначення цієї правової категорії вони не виділяють.

О.Е. Мачульська [8, с. 68] указує, що юридичні факти – це об'єктивні обставини (події та дії), з якими пов'язано виникнення, зміну або припинення правовідносин.

Зазначене визначення повністю розкриває зміст юридичного факту як правової категорії, водночас жодної ознаки, яка б характеризувала їх особливості у сфері права соціального забезпечення, автором не виділено, що зумовлює необхідність додаткового теоретичного дослідження.

Найбільш правильним, на нашу думку, є визначення П.Д. Пилипенка, який юридичні факти в праві соціального забезпечення визначає як певні життєві обставини, які породжують виникнення, зміну та припинення соціально-забезпечувальних правовідносин [9, с. 135].

Загалом підтримуючи точку зору вченого щодо визначення поняття юридичного факту в праві соціального забезпечення, усе ж, на нашу думку, ця дефініція звужує зміст цієї категорії.

Щодо запропонованої П.Д. Пилипенком інтерпретації поняття «юридичний факт у праві соціального забезпечення» слід сказати, що воно не є достатньо повним, адже не охоплює всі етапи руху правовідносин у сфері соціального захисту населення.

Відповідно до ст. 18-4 Закону України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми» від 21 листопада 1992 р. допомога на дітей одиноким матерям може бути призупинена в разі тимчасового влаштування дитини на повне державне утримання; відібрання дитини в отримувача допомоги без позбавлення батьківських прав; тимчасового працевлаштування дитини. У зв'язку з призупиненням виплати допомоги на дітей одиноким матерям, призупиненню підлягають і правовідносини, що виникають між суб'єктом отримання відповідної соціальної допомоги та органами соціального захисту населення, які будуть поновлені одразу ж після припинення дії обставин, зазначених у ч. 2 ст. 18-4 Закону України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми».

Таким чином, на нашу думку, під час визначення поняття юридичного факту в праві соціального забезпечення доцільно поряд із виникненням, зміною та припиненням визнавати також призупинення та поновлення етапами руху правовідносин.

На наш погляд, визначення юридичних фактів у сфері права соціального забезпечення підставами виникнення, зміни і припинення соціально-забезпечувальних правовідносин також є недоцільним, оскільки звужує предмет цієї галузі права. Так, до предмета права соціального забезпечення, на думку С.М. Синчкук [10, с. 21], також належать процедурні відносини, тобто відносини, що складаються на підставі процедурних норм права соціального забезпечення між фізичною особою (особами) та компетентним органом із приводу реалізації та захисту належного людині права на конкретний вид соціального забезпечення, а також соціально-страхові відносини, які існують у сфері загальнообов'язкового державного соціального страхування. Тому вважаємо незрозумілим, чому такі правовідносини були залишені поза увагою вченого під час формулювання визначення юридичних фактів у праві соціального забезпечення.

У рамках кожної галузі права юридичним фактам притаманні певні специфічні особливості, що відрізняють їх від змісту цієї правової категорії у сфері інших галузей правової системи. Не є виключенням і юридичні факти у сфері права соціального забезпечення.

Специфіка правовідносин у соціальному забезпеченні полягає в тому, що вони виникають завжди зі складних юридичних фактичних складів і при цьому з особливою структурою. Фактичним складом є система юридичних фактів, які в сукупності тягнуть юридичні наслідки та виражаються, як правило, у забезпеченні динаміки руху правовідносин, їх виникненні, зміні, призупиненні, припиненні. Фактичний склад являє собою саме систему різних юридичних фактів. На підтвердження цього можна вказати на такі системні властивості фактичного складу. Так, наприклад, у пенсійному забезпеченні ця особливість структури полягає в тому, що вона включає в себе факти троякого роду: 1) об'єктивні факти, які визнаються об'єктивними підставами пенсійної аліментації (вік у поєднанні зі стажем роботи, інвалідність, вислуга років тощо); 2) волевиявлення суб'єкта пенсійної правоздатності, який зажадав реалізувати свою пенсійну правоздатність (право виходу на пенсію) і право вимагати призначення пенсії; 3) волевиявлення компетентного органу про призначення пенсії.

Таким чином, однією з головних ознак юридичних фактів у праві соціального забезпечення є те, що для виникнення правовідносин у цій сфері необхідний юридичний фактичний склад як сукупність юридичних фактів, що породжує правові наслідки.

Слід також зазначити, що роль окремих юридичних фактів у юридичному фактичному складі правовідносин у сфері соціального забезпечення неоднакова. Так, подання особою заяви про призначення державної соціальної допомоги є підставою для виникнення самостійних процедурних правовідносин; встановлення відповідної групи та причин інвалідності впливає на розмір об'єкта правовідносин. Крім того, одні й ті самі юридичні факти можуть бути в одних випадках правостворюючими, в інших – правозмінюючими, у третіх – правоприпиняючими.

Водночас основним елементом юридичного фактичного складу, необхідним для виникнення правовідносин у сфері соціального забезпечення, є соціальний ризик як закріплена законодавством можливість настання соціального неблагополуччя та/або матеріальної незабезпеченості в результаті зниження або втрати заробітку чи іншого доходу, необхідності здійснення додаткових витрат, які особа (члени її сім'ї), як правило, не може подолати самостійно й у зв'язку із цим потребує підтримки з боку державних та недержавних органів, інших суб'єктів [11, с. 4], про що свідчить конструкція ст. 46 Конституції України, відповідно до якої громадяни мають право на соціальний захист: право на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом.

Особливістю юридичних фактів у праві соціального забезпечення є також порядок їх встановлення. Так, юридичні факти у сфері соціального забезпечення встановлюються за спеціальною процедурою (порядок підтвердження трудового стажу, необхідного для призначення пенсії за вислугою років та деяких інших видів пенсії; підтвердження страхового стажу; визнання сім'ї малозабезпеченою та інше) юридичних фактів, яка є універсальною для юридичних фактів більшості галузей права.

Для юридичних фактів у сфері права соціального забезпечення характерним є також тісний зв'язок із трудовими правовідносинами. Насамперед це проявляється в правовідносинах із загальнообов'язкового державного соціального страхування, де основною категорією застрахованих осіб є наймані працівники. Крім того, під час визначення права на отримання державної соціальної допомоги малозабезпеченим сім'ям, відповідно до ст. 3 Закону України «Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям» від 1 червня 2000 р., використовується середньомісячний сукупний дохід сім'ї, до розрахунку якого включається сума нарахованої заробітної плати.

Для виникнення правовідносин у сфері права соціального забезпечення в окремих випадках характерним є наявність договірних засад. Мова йде про недержавне соціальне забезпечення. Так, відповідно до ст. 55 Закону України «Про недержавне пенсійне забезпечення» від 9 липня 2003 р. недержавне пенсійне забезпечення учасника або декількох учасників фонду за рахунок пенсійних внесків вкладника здійснюється на підставі пенсійного контракту, який є договором між пенсійним фондом та його вкладником та укладається від імені пенсійного фонду його адміністратором.

Висновки. Таким чином, можна зробити висновок, що для юридичних фактів як правової категорії характерні дві групи ознак, що визначають їх зміст та значення: загальні та спеціальні, що притаманні юридичним фактам у рамках кожної конкретної галузі права.

До спеціальних ознак юридичних фактів у праві соціального забезпечення належать такі: 1) виникнення, зміна та припинення правовідносин із соціального забезпечення на підставі юридичного фактичного складу; 2) основним елементом юридичного фактичного складу, необхідного для виникнення, зміни та припинення правовідносин із соціального забезпечення, є соціальний ризик; 3) багатофункціональність юридичних фактів у праві соціального забезпечення, що полягає в їх можливості виступати одночасно правозмінюючими, правоприпиняючими чи правостворюючими юридичними фактами; 4) особливий порядок встановлення юридичних фактів; 5) тісний зв'язок юридичних фактів у сфері соціального забезпечення з трудовими правовідносинами; 6) договірний характер юридичних фактів у сфері недержавного соціального забезпечення.

Дослідження дефініцій поняття юридичних фактів у праві соціального забезпечення у вітчизняній науці демонструє від-

сутність чіткого однозначного визначення. Кількість проведених досліджень є недостатньою в сучасній науці, оскільки більшість із них базуються на положеннях, що були розроблені ще за радянських часів, і нині не відповідають сучасним реаліям.

У зв'язку із цим вважаємо доцільним визначити юридичні факти в праві соціального забезпечення як передбачені законом конкретні життєві обставини, що обумовлюють динаміку правовідносин у сфері соціального захисту населення від несприятливих наслідків соціальних ризиків.

Зазначене визначення, на нашу думку, найбільш повно відповідає сучасним соціально-економічним умовам, а також розкриває специфіку цієї категорії права соціального забезпечення.

Література:

1. Алексеев С.С. Общая теория права : в 2 т. / С.С. Алексеев. – М. : ЮЛ, 1982– . – Т. 2. – 1982. – 360 с.
2. Баринов О.В. Понятие и функции юридических фактов в трудовом праве / О.В. Баринов // Правоведение. – 1986. – № 5. – С. 75–78.
3. Данилин В.И. Юридические факты в советском семейном праве / В.И. Данилин, С.И. Реутов. – Свердловск : Изд-во Уральского ун-та, 1989. – 155 с.
4. Котюк В.О. Теорія права. Курс лекцій : [навч. посіб. для юрид. фак. вузів] / В.О. Котюк. – К. : Вентурі, 1996. – 208 с.
5. Процевский А.И. Метод правового регулирования трудовых правоотношений / А.И. Процевский. – М. : ЮЛ, 1972. – 288 с.
6. Сташків Б.І. Теорія права соціального забезпечення : [навч. посіб.] / Б.І. Сташків. – К. : Знання, 2005. – 405 с.
7. Захаров М.Л. Право социального обеспечения России : [учебник] / М.Л. Захаров, Э.Г. Тучкова. – 2-е изд., испр. и перераб. – М. : Издательство БЕК, 2002. – 560 с.
8. Мачульская Е.Е, Горбачева Ж.А. Право социального обеспечения / Е.Е. Мачульская, Ж.А. Горбачева. – 3-е издание; перераб. и доп. – М. : Книжный мир, 2000. – 293 с.
9. Право соціального забезпечення : [навч. посіб. для студ. юрид. спец, вищ. навч. закл.] / [П.Д. Пилипенко, В.Я. Бурак, С.М. Синчук та ін.] ; за ред. П.Д. Пилипенка. – К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2006. – 496 с.
10. Право соціального забезпечення : [підручник для студ. вищ. навч. закл.] / [П.Д. Пилипенко, В.Я. Буряк, С.М. Синчук та ін.] ; за ред. П.Д. Пилипенка. – 2-ге вид.,перероб. і доп. – К. : Видавничий дом «Ін Юре», 2008. – 504 с.
11. Бориченко К.В. Соціальний захист сімей з дітьми за законодавством України : автореф. дис. … канд. юрид. наук : спец. 12.00.05 / К.В. Бориченко ; Нац. ун-т «Одеська юридична академія», 2015. – 20 с.

Бородкин М. В. Понятие и признаки юридических фактов в праве социального обеспечения

Аннотация. Статья посвящена исследованию юридических фактов в праве социального обеспечения. Раскрыты признаки юридических фактов в праве социального обеспечения. Сделан вывод о необходимости совершенствования определения юридических фактов в праве социального обеспечения с учетом всех возможных этапов движения правоотношений в этой сфере. Предоставлено авторское определение понятия юридических фактов в праве социального обеспечения.

Ключевые слова: юридический факт, социально-обеспечительный юридический факт, юридический факт в праве социального обеспечения, правовая категория.

Borodkin M. The concept and features of legal facts in social security law

Summary. The article investigates the legal facts of social security law. Legal facts revealed signs of the right to social security. The conclusion on the need for improving the legal definition of the facts of the social security law, taking into account all possible legal steps movement in this area. Courtesy of the author's definition of legal facts in social security law.

Key words: legal fact, social security and legal fact, legal fact the right to social security, legal category.